

(Գարուհանութիւն)

IV

*) *Skizze* *Umriss* № 2.

պի իր հայրենիքը՝ աւելի նուրբ դիտողութեամբ և առանց կանխակալ կարծիքների Պէտք է նկատել սակայն, որ Իրաքէնի դրամաների նիւթը թէև ազգային կեանքից է վերցուած՝ այնուամենայնիւ նրանց մէջ շօշափուած խնդիրները կրում են ոչ միայն բուն նորվեգական, այլ և ընդհանուր, հանրամարդկային բնաւորութիւն։ Սա մենք տեսանք հէնց Վիլհոյ կատակերգութեան մէջ, իսկ «Բրանդի», մասամբ և «Պէր Գիւնտի» մէջ այս գիծը աւելի որոշ կերպով կ'երևայ։

Բրանդը ուժեղ կամքի և անընկճելի հաւատքի տէր մի հոգևորական է, որ անյողգող հետևողականութեամբ դէպի նպատակն է դիմում։ Նա կամքի հերոս է, մի անվհատ իդէալիստ, որ ձգտում է մաքրել, վերականգնանայնել ամբողջ մարդկութիւնը։ Մի մարգարէ, որ մեռած սատի փոխարէն կենդանի կրօն է քարոզում։ Բայց այս «կենդանութիւնից» մահուան, անպայման նահատակութեան հոտ է բուրում։ «Այն'ն ինչ կամ ոչ ինչ»—ահա այս չոր, խստասիրտ իդէալիստի նշանաբանը։ Մնայլ է, քաղքարոտ, ցրտաշունչ Բրանդի հայրենիքը, և այս խիստ բնութիւնը դրել է իր դրոշմը այս սեռագիտ իդէալիստի վրայ, որի ողին ջերմութեան ոչ մի ճառագայթ չէ արտացոլում։ «Բոցնդէն սուրը ձեռքին» նա փոթորկի և թանձր մառախուղի միջով առաջ է գնում՝ մարդկութեան համար նոր շաւիղներ հարթելու։ Նրան ողորում, մղում է տալիս մի խոր գիտակցութիւն—որ ինքը աստուածընտիր մի պաշտօնակց է և նոյն իսկ գործիք նախախնամութեան ձեռքին։

Թէ դպրոցում և թէ ընտանիքում Բրանդն իրան խորթ, օտար էր զգում։ Մանուկ ժամանակուանից ընտանեկան յարկում նա ակնատես է լինում մի զղուկի երեխայի—հօր անշնչապատ գլխի մօտ նրա մայրը հիւանդութեան անկողինը թողած՝ կողոպուտով, յափշտակութեամբ է դրաղում։ Նիւթական պաշտամունքի այս գարշելի տեսարանը շատ խոր և անջնջելի տպաւորութիւն պիտի թողնէր փոքրիկ մանուկի վրայ, նա իր ամբողջ էութեամբ, հոգեկան տրամագրութեամբ դառնում է նիւթապաշտութեան ոխերիմ հակառակորդ։ Իր պարտականութեան համար նա չէ խնայում իր կեանքը, նա չէ վախենում ոչ ձիւնից և ոչ մառախուղից և երբ ամենքը փաթրոգի երկչոտութեամբ հրաժարում են մի թշուառ կնոջ պաղատանքը լսելու՝ ծովի միւս ափումը օգնութեան հասնելու, այն ժամանակ անվեհեր Բրանդը չը նայելով կատաղի փոթորկին՝ հրամայում է զարձակել մակոյկը։ Այս քաջասրտութեամբ և անձնուէր մարդասիրութեամբ նա զրաւում է Ադնէսին՝ իր ապագայ կնոջը, որին և հողակէս միանգամայն կերպարանափոխում է։

Երբ Բրանդի ծննդավայրը տառապում է ծանր սովի ճիրաննե-
րում՝ նա իր հոգեղէն քարոզներովն է կերակրում սովեալներին:
Բայց այս խոտասիրտ քահանայի նիւթական զոհարերութիւնը
յանուհի իդէալի մինչև այն աստիճան է հասնում, որ նա զոհում
է իր մօրը, կնոջը և երեխային:

Մայրը խորհուրդ է տալիս Բրանդին հրաժարուել իր
«անմիտ» դիտաւորութիւններից և միայն ապրելու մասին մտա-
ծել—«պաշտպանիր կ'անըդ. ժառանգի առաջին պարտակա-
նութիւնն է ապրելը. բայց Բրանդը լաւ է գիտակցում թէ այս
միակ խօսքը—ապրելը—«մեղքերի ինչ վիթխարի կոյտ է ամիո-
ւում իր մէջ»։ Նա զգուանքով երեսը շուռ է տալիս և իր
մօրից և նրա թողնելիք ժառանգութիւնից—«դեռ երեխայ ժա-
մանա՛կ ես քեզ հախառակում էի, ես որդի չէի, ոչ էլ դու մայր.
մեք երկուսս էլ դատաստանի ենք սպասում»։ Նա կծու յան-
դիմանութիամբ երեսովն է տալիս իր վարմունքը հօր մահ-
ուան ժամանակ և յայտնում է, որ միայն բացարձակ զղջումն
կամ մահը կարող է իրանց հաշտեցնել: Ահա մահուան անկող-
նում պառաւ մայրը մտածում է իր հոգու փրկութեան մասին
և մարդ է ուղարկում իր որդու ետեից. բայց վերջինս մի
պայման է առաջարկում—հրաժարուել իր ամբողջ հարստու-
թիւնից: Մի պատգամաբեր իմաց է տալիս, որ նա զոհում է
իր հարստութեան կէսը. բայց Բրանդը ամբողջն է պահան-
ջում—«Յայտնեցէք նրան, որ ոսկէ հորթի ամենափոքր մասնի-
կըն անդամ խլում է նրա հոգու փրկութիւնը»։ Գալիս է եր-
կրորդ պատգամաբերը, յայտնելով, որ նա զոհում է իր հարստու-
թեան $\frac{9}{10}$ մասը.—«Ո՛չ բոլորը», հարցնում է Բրանդը, «այն
ժամանակ նա չի տեսնի ո՛չ քահանայի և ոչ հաղորդութեան
երես»։ «Ամէն ինչ կամ ոչինչ»—այս է անդրդուելի որդու պա-
հանջը: Նրա ցանկութիւնն է, որ իր մայրը միանգամայն մերկ
մտնէ գերեզման—«քանի որ նրա գրպանը դեռ լիքն է, նա
իզուր է Յօբի նման մոխրի վրայ նստում»։ Հետևանքն այն է
լինում, որ մայրը մեռնում է առանց հաղորդուելու և իր որդու
հետ հաշտուելու:

Բրանդ նոյն զոհարերութիւնը պահանջում է նաև իր կնո-
ջից. և Ագնէսը յիշաւի շուտով հրաժարւում է աշխարհիկ ցան-
կութիւններից և համակում իր ամուսնու իդէալիզմով: Բրանդը
թէև այն կարծիքի է, որ «մարդկութիւնը անհնարին է գրկել,
քանի որ մեկիմ չես սիրեր»—այնուամենայնիւ նկատում է,
«այն ինչ որ մարդիկ սէր են անուանում»՝ դա ես չեմ ճանաչում
և չեմ կամենում ճանաչել: Նա Աստուծու սէրն է միայն ճանա-
չում և պահանջում է, որ իր կինը յանուհի այդ սիրոյ՝ զոհաբե-

բուժեան նոյն պատրաստականութեամբ յափշտակուելի, ինչպէս ինքը, Նա պահանջում է կամքի ոյժ իր կնոջից—«չը կարենալը ներելի է, իսկ չը կամենալը—երբեք»։ հոգեկան ոյժ, ցանկութիւն—սա է Բրանդի կարծիքով ամենագլխաւորը, որովհետեւ ըով որ ներքուստ կուռում է՝ նա կը յաղթէ»։ և Ազնէսը մինչև իր վերջին շունչը կուռում է, նրա միակ որդին՝ փոքրիկ Ալֆը անկարող է դիմանալ հիւսիսային խիստ օդին։ բժիշկը բացարձակապէս յայտարարում է, որ միայն մեղմ կլիմայում նա կարող է ապրել՝ հակառակ դէպքում մահը մօտ է։ Ազնէսի մայրական է սիրտը բուռն տենչանքով ձգտում է դէպի հարաւ։ իսկ Բրանդի պահանջն է յանուն իր պարտականութեան՝ մնալ հիւսիսում։ Թշուառ մայրը հոգեկան ծանր մաքառումից յետոյ վճռում է մնալ և երեխան կարճ ժամանակից յետոյ մեռնում է։ Ազնէսն այժմ իր որդու յիշատակովն է ապրում, բայց խոտասիրտ Բրանդը ոչ միայն տրամադիր չէ ամբել իր կնոջ վիշտը, այլ և կամենում է յիշատակի ամենաաննշան հետքն անգամ ջնջել նրա հոգու խորքերում։ նա թոյլ չէ տալիս Ազնէսին արտասուել, ծնունդի երեկոյեան իր մեռած որդու մասին մտածել։ Այդ դեռ բաւական չէ՝ երբ մի գնչուհի գալիս է հին շորեր խնդրելու՝ Ազնէսը դառն սրտով տալիս է Ալֆի շորերը, բայց նրա զխարկը կրծքին սեղմած պահում է իբրև թանկագին յիշատակ—այն ժամանակ Բրանդն ստիպում է դրանից էլ հրաժարուելու—«Ամեն ինչ կամ ոչինչ»... Ազնէսը այս կատարեալ զոհաբերութիւնից յետոյ այլևս կորցնում է իր դիմացկունութիւնը—նա էլ է զոհուում, որովհետեւ ըով որ Եհովային տեսաւ՝ նա կը մեռնի»։

Ահա անյողորդ դէպքալիստը այժմ մենակ է մնացել և ամբողջովին անձնատուր է եղել իր վերանորոգչական միսիային։ «Ա՛խ, եթէ կարողանայի ձեզ վարդապետել, դէպի Աստուած բարձրացնել, թող սրտիս հիւթը ցամաքէր, երակներս արիւնաքամ լինէին»—այս հոգեբուղիս խօսքերն է ուղղում նա իր սոված ժողովրդին, որը սակայն նրան քարկոծել է կամոնում, որովհետեւ հացի փոխարէն նա քար էր առաջարկում։

Բայց ինչո՞ւն է կայանում Բրանդի կրօնը, Նա խոստովանում է, որ դատարկ նորութիւնների յետեւից չէ ընկել և որ միւս կողմից՝ եկեղեցու կանոններն ու վարդապետութիւնները պատշաճօրէն չէ կարող յարգել—«նրանք առաջ են եկել ժամանակի ընթացքում, ուրեմն և կարող են անհետանալ ժամանակի ընթացքում»։ Բայց բոլոր անցաւոր երևոյթների մէջ նա ճանաչում է միայն մի անանցանելի բան. դա ազատ ոգին է, որ կենսատու է յաւիտեանս։ Նա անարգում է թմրած հոգիների և թմրած կարողութեան «Հայր մերը», որի միակ նպատակն է՝

առանց որ և է զոհաբերութեան արժանանալ երկնային շնորհքի։ Նա բացարձակապէս յայտնում է. «Ես պիտեղիստ չեմ. չը գիտեմ մինչև իսկ արդժեք ես քրիստոնեայ եմ... իմ Աստուածը այնպէս անգոյն չէ. իմ Աստուածը փոթորիկ է, իսկ ձերը՝ քամի. իմը անընկճելի, իսկ ձերը՝ տկար. իմը ամենասէր, իսկ ձերը մեղկ։ «Ի՞նչ է ձեր եկեղեցին», հարցնում է նա մի այլ անգամ,—«խաբուսիկ մի երեւոյթ, երգեհոնի խաղ, երգեցողութիւն, դանդաղ-ներ—միայն գրաւիչ փայլ և չքեղութիւն»։ Այն ինչ Բրանդի հայեացքն ուղղուած է դէպի «ապառաժների լարելւթիւթոյն»։ Բառասպելական «սառցային եկեղեցին» է նրա տաճարը, ուր ամեն քայլափոխում քարոզում են ձևան հսկայական հիւսնները և ջրվէժները, ուր ապառաժների և սառցակոյտերի միջից սուլում է կատաղի հողմը, ուր սրբազան բարձունքներում սաւառ-նում է բաղէնը։

Այս եկեղեցին սիմբոլիկական է. և այս այլաբանական համառօտ նկարագրութեան մէջ արտափայլում է Բրանդի իդէալիզմի ամբողջ ոգին. նրա սառն և զրտաշունչ բնաւորութիւնը։ Իր հօտը դէպի նոր տաճարն առաջնորդելիս՝ նա չէ հրամար-ւում՝ «Ամեն ինչ կամ ոչինչ» նշանաբանից. ընդհակառակն՝ պա-հանջում է ամբողջովին անձնատուր լինել նորին. իսկ երբ նկա-տում է հակառակ տրամադրութիւն իր ժողովրդի մէջ՝ նորա-կառոյց տաճարի դռները փակում է և լանալին մօտակայ գետն է ձգում։

Այնուամենայնիւ ժողովրդի մի մասը հետևում է նրան և բռնում է «սառցային եկեղեցու» ճանապարհը. կանայք և երե-խաներ տղամարդկանց հետ միասին քայքայորոտ զառիվայրներով և ապառաժներով վեր են մագլցում դէպի անծանօթ տաճարը։ Բայց ճանապարհին մէկը աղաղակում է—«Աստուծոյ հայրս բոլորովին թուլացել է»։

Միւսը՝ «Երէկուանից ոչինչ չեմ կերել»։

Շատերը՝ «Ծարաւ եմ, քաղցած»։

Եւ մինչտեւ Բրանդը պատասխանում է—«յառա՛ջ. ժամա-նակ չէ ուտելու մասին մտածել»—միւս կողմից մի կին մորմո-քում է. «Երեսնաս հիւանդ է»։

Երկրորդը՝ «Ուրքս վիրաւորուած է»։

Երրորդը՝ «Գէթ մի կաթիլ ջուր»։

Իսկ մի տիրացու՝ բուն տիրացուական տրամաբանութեամբ, կարծելով թէ այս տաժանելի չարչարանքից և զրկանքներից յետոյ Բրանդը մի հանդիսաւոր ճաշ է պատրաստելու իր հետե-ւորդների համար, հարցնում է՝ «Ի՞նչ է լինելու այս զոհաբերու-թեան վարձատրութիւնը»։ «Կամքի միութիւն, հաւատքի թոփք»,

հոգիները մաքրութիւնն—պատասխանում է ոգևորուած առաջ-
նորդը:

Այս հիասթափեցնող պատասխանից յետոյ ամբողջ կա-
տաղի բարկութեամբ աղաղակում է.—«մենք մոլորուած ենք,
խաբուած ենք... յաղթութեան փոխարէն նա մեզանից զոհ է
պահանջում... Նա քրիստոնեայ չէ, նա խելագար է... վատ
հայր, վատ որդի, վատ ամուսին... Հալածեցէք խռովարարին,
քարկոծեցէք նրան»: Եւ զայրացած ամբողջ Բրանդին քարի
սռակալի տարափով հալածելուց յետոյ՝ լեռնային բարձրութիւն-
ներից նորից իջնում է դէպի հովիտը:

Վերաւորուած, արեւնաներկ Բրանդը կաղ ոտներով միայ-
նակ թափառում է ամայի լեռներում և ահա յանկարծ լսում է
խմբական մի ձայն.

«Յիմմր, երբէք նրան չես նմանի, որովհետև զու մարմ-
նից ես առաջացել. հետեւես նրան թէ հեռանաս՝ կը մնաս միշտ
նշտված»:

«Ո՛վ որդ, երբէք նրան չես հաւասարուի, որովհետև լեզի
բաժակ ևս դառարկել. հետեւես նրան թէ հեռանաս՝ գործդ
կը մնայ միշտ խափանուած»:

«Յնորամիտ, երբէք նրան չես նմանի. ամեն ինչ զոհեցիր,
բայց ոչինչ ձեռք չը բերիր. քո վարձատրութիւնը երկրաւոր է
միայն»:

Եւ ահա փորձիչը կանայի կերպարանքով երևում է նրան.
Նա առաջարկում է Բրանդին երկրային ամեն տեսակ բարիք,
նա խոստանում է վերակենդանացնել իր մօրը, կնոջը և զաւա-
կին՝ միայն թէ հրաժարուի իր «Ամեն ինչ կամ ոչինչ» նշանա-
բանից:

Բրանդը այս խօսքերի մէջ տեսնում է «աշխարհային ակ-
կօրտի հնչիւնները», որի առաջ սակայն նա անդդուելի է մը-
նում, գերադասում է ապրել «կարօտի եւ յոյսով»:

Վերջապէս նա մօտեցել է Svartetind-ին, «սառցային եկե-
ղեցուն», բայց նա զգում է, որ դեռ կանգնած է ամենացած
աստիճանի վրայ... «Հազար մղոն հեռու... Ա՛խ, ինչպէս կարօ-
տում եմ ես Հարաւին, արևի ջերմ կառադայթներին, սրտի
հանդարտութեան, կեանքի բողբոջներին. ախ, ինչպէս կարօ-
տում եմ ես խաղաղութեան, և ահա մի ահագին ձեռն հիւս
Բրանդին ցած է գահավիժում. նա դառնալով դէպի երկինքը,
այս վերջին խօսքերն է արտասանում.—«Մահուան արհաւիրքի
մէջ ասա ինձ, Աստուած, փրկութեան համար բաւական չէ
արդեօք ուժեղ կամքի quantum satis»: Մի ձայն իսկոյն վերև-
ւից պատասխանում է. «Նա է Deus caritatis».—Նա, ողորմու-

թեան, սիրոյ Աստուածն ե. այսինքն այն Աստուածը, որին Բրանդը երբէք չը փնտռեց, այն Աստուածը, որից մի փոքրիկ նշոյլն անգամ բաւական էր իր խոտասրտութեան սառոյցը հալեցնելու:

Բրանդը ոչ միայն անյողդողդ, հետեողական իդէալիստ է, այլև մի խոշոր անհատականութիւն. դուրսը Շտոկմանի պէս նա իր առանձնութեան մէջ ամենից ուժեղն է: Նա կամքի մի հերոս է, որ չէր ցանկանում իր պարտականութիւնը կիսովին կատարել, այլ ամբողջապէս, առանց մազաչափ անգամ շեղուելու իր նպատակից: Այն ինչ դրամայի միւս գէմքերը սովորական անձնաւորութիւններ են, պաշտօնի մարդիկ: Այսպէս, օրինակ, մենք հանդիպում ենք անանուն բշտիկի, կառավարչի, գրեղական ուսուցչի, տիրացուի, աւագ քահանայի եայլն: Սրանք բոլորն էլ իրանց միջակութեամբ և «յարմարուելու» թուլութեամբ Բրանդի ապառաժ կամքի հակապատկերներն են: Կառավարիչը նոյնպէս կատարում է իր պարտականութիւնը, բայց «ոչ իր սահմանից դուրս»: Մինչդեռ Բրանդի կարծիքով հաստատական մարդը՝ եթէ անգամ ծովերի հանդիպի՝ անշեղ կերպով պէտք է շարունակէ իր ճանապարհը—կառավարիչն ընդհակառակը մտածում է—եթէ մարդ կուռով ոչինչ չէ կարող ձեռք բերել՝ պէտք է տեղի տայ և հեռանայ: Նա այն կարծիքի է, որ «այժմ հինգ ձկնով անհնար է անագին բազմութիւն կերակրել»: այն ինչ Բրանդի համոզմունքով այդ տեսակ անունդի համար տասը հազար ձուկն էլ անբաւարար է:

Միւս կողմից մինչդեռ բժիշկը մարդասիրութիւնից է խօսում՝ իբրև առաջին բարոյական պարտականութիւնից—Բրանդը մարդասէր (human) բառը համարում է մեղկութիւնը ծածկող մի զէնք, թզուկ հոգիները պաշտպանող մի վահան—«միթէ Աստուած մարդասէր էր՝ երբ Յիսուս Գրիստոսը խաչափայտի վրայ աւանդեց իր հոգին: Ա՛խ, արիւնքս որ ձեր Աստուածը այն ժամանակ չէր տիրապետում, եթէ ոչ վերելից կ'աղաղակէր. «Շնորհք»: Թզուկ հոգիներից մէկն է նաև աւագ քահանան. նա այն կարծիքի է, որ եթէ Բրանդը լիւրջ է և իմաստուն՝ պէտք է լինի Պետրոսի, Յովհաննէսի, Կիրակոսի քահանան: Միջակութեան տրամաբանութեամբ՝ նա հաւատարութեան կողմանակիցն է և ոչ թէ ազատութեան: Նա դէմ է և՛ ուժեղ կամքին և՛ անհատականութեան—«ով որ հաւատում է մեծակ նպատակին հասնել—նա կ'որած է: Ում որ Աստուած ոչնչացնել է կամենում՝ նրան դարձնում է անհատ, որպէս զի յետոյ նրան ծաղրի առարկայ դարձնել: Այն ինչ Բրանդը պահանջում է—եղբր, ինչ որ կամենում ես, մինչև իսկ ստրուկ քո կրքերին, եղբր սակայն

ինքնաճանաչ, կառավարիչը նոյնպէս աւագ քահանայի նման է մտածում—«Անհատը իզուր է միայնակ կուտւում, Եւ մինչդեռ Բրանդը վրայ է բերում—«Լաւագոյնեք իմ դրօշակին են հետեւում»՝ կառավարիչը այսպէս թէ այնպէս շատ լաւ գիտէ իրան միջիթարիւլ—«Անծամասնութիւնը իմ ճանապարհովն է գնում»։ «Անծամասնութեան» կարծիքով, ով որ կամենում է յառաջ գնալ, պէտք է յարմարուի ժամանակին և տեղական պայմաններին. պէտք է անհարթութիւնից հեռու մնայ, տարբեր ճանապարհով չը գնայ, սեփական դատողութիւնը, անհատական ձգտումները պէտք է առանց այլևայլութեան զոհ բերէ պաշտօնին և դիրքին։

Այս է պատճառը, որ երբ այս սովորական տիպերը լսում են Բրանդի «հակաքրիստոնէական» քարոզը՝ սրանցից կառավարիչը բնորոշ կերպով նկատում է. «այլևս ոչ մի չքանչան», իսկ աւագ քահանան՝ «եպիսկոպոսութեան հարցը քաջաբա դարձաւ»։ Եւ երբ ողբերգութեամբ ամբոխը Բրանդին է հետեւում՝ դէպի բարձր լեռը՝ այն ժամանակ նրանք խրատներ են կարդում «մոլորութեամբ հօտի» հասցէին—«Մտածեցէք ձեր տան, արտերի և ագարակների մասին, անասունների, այծերի և ոչխարների մասին. լսեցէ՛ք՝ ձեր կանայքն ինչպէս աղաղակում են, ով պէտք է կերակրէ ձեր զաւակներին»։ Աւագ քահանան որ զրկուելու էր բազմաթիւ ծխականներից և հարուստ եկամուտներից՝ Բրանդին հետեւող ամբոխին շատ տիպիկական կերպով անուանում է՝ «Օ՛, զաւակներս, ոչխարներս»։ Վսեցէ՛ք ձեր հովուի ձայնը, ասում է նա, «դարձէք դէպի ձեր հօտը, զղջման զգացմունքով լուսաւորէք ձեր աչքերը և շուտով ձեր հանգիստը կը դռնէք. ես գիտեմ, որ Աստուած բարի է, նա անմեղ արիւն չէ ուզում թափել։ Օ՛, զաւակներս, ոչխարներս»։ Եւ ոչխարական երակը բռնողները, միջակութեան ներկայացուցիչները պէտք է յաղթէին։

Շատերը Բրանդի բնաւորութեան նախատիպը համարում են նորվեգացի յայտնի պատարի Լամմէրսին, որ «Բրանդին» լոյս տեսնելուց ուղիղ տասը տարի առաջ՝ չը նայելով իր փառաւոր պաշտօնին և նախանձելի դիրքին, ընտանեկան հոգսերով ծանրաբեռնուած և առանց որևէ նիւթական ապահովութեան—ինքնակամ թողնում է իր պաշտօնը և հիմնում առաքելական-քրիստոնէական մի համայնք։ Գործնական իդէալիզմի այս արտաբանութիւնը փաստը գուցէ զգալի դրդումներ է տուել Իբսէնին, այնուամենայնիւ վերջինս նկատում է մի նամակում, որ «կրօնական տարրը «Բրանդին» մէջ մի պատահական երեւոյթ է» և որ մի քահանայի փոխարէն նա կարող էր մի արուեստագէտ

տի ընտրել իբրի հերոս, այսինքն այն՝ ինչ որ տեղի ունեցաւ իր վերջին դրամայում—«Սրբ մենք մեռածներս սթափութիւնք»։ Իբսէն արանով ուղղւում է նկատել, որ զլխաւորը ոչ թէ հերոսի աշխարհաշայեշքի գոյնը, որպիսութիւնն է, այլ ընդհանրապէս դրամայի հիմնական գաղափարները—կամքի ոյժը, անհատականութիւնը և միւս կողմից իդէալի ու կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնը։

Այս վերջին պրօբլեմը, որ ինչպէս կը տեսնենք, զբաղեցրել է Իբսէնին իր յետագայ մի քանի դրամաներում, արծարծուած էր նաև «Հիւսիսային զօրարշաւում»։

Իբսէնը մի կողմից որոշակի կերպով կանգ է առնում իդէալիզմի, այսպէս ասած, ողբերգական հոլթեան վրայ, իսկ միւս կողմից անուղղակի կերպով մատնացոյց է անում թէ ինչպիսի պէս պէճ է կազմակերպուի առողջ իդէալիզմի օգնելու ջոր, խտտախրտ իդէալիզմը կեանքի, անձնական քրջակութեան բացասութիւնն է—այս է ուսուցանում Բրանդի ճակատագիրը. բայց սա չէ նշանակում, որ Իբսէն առհասարակ դէմ է իդէալիզմին, որ նա ծայրայեղ անհատականութիւնը և իդէալիզմը դէմ առ դէմ է դնում և հակուելով դէպի առաջինը՝ վերջինը ժխտում է։ Կեանքի դործնական հայեցակէտից, յիշատի, գուցէ իւրաքանչիւր իդէալը ամփոխում է իր մէջ մի մեռելաշունչ տարր, բայց սբանից չի կարելի կզրակացնել, որ իդէալը կեանքի ետեւում կանն է, նրա յաւիտենական ոսոխը։ Բայց ամենօրեայ համոզեցութիւն փաստերից՝ սրա ամենալաւ ապացոյցը հէնց «Բրանդի» վերջաբանն է՝ երբ նա զգում է սիրոյ Աստուծոյ նշանակութիւնը։ Մի դերմանացի քննադատ, Բ. Վէօրնէր, իզուր է այս վերջաբանը «հարկադրեալ վերջաբան» համարում։ Այս կարևոր վերջաբանով Իբսէն յայտարարում է իրան ամենաառողջ աշխարհահայեցողքի՝ բեալ—իդէալիզմի կողմնակից։ Սա աւելի շօշափելի կերպով կ'երևայ Իբսէնի երկրորդ դրամայից—«Պէր Գիւնտ», որ նա գրեց Հռոմում։

V

«Պէր Գիւնտը» նոյնպէս դրամատիկական բանաստեղծութիւն է, բայց մասամբ առասպելախառն։ Ինչպէս Բրանդը ծայրայեղ իդէալիզմի, այնպէս էլ Պէր Գիւնտը ծայրայեղ երեւակայութեան մարտիրոսն է։ Բայց այս երկու մարտիրոսների ընաւորութեան առանձնայատկութիւնների և ձգտումների մէջ կայ մի ահագին անդունդ։ Բրանդի ուժեղ կամքի և հզօր անհատականութեան փոխարէն՝ Պէր Գիւնտի մէջ մենք տեսնում

ենք կամքից և նպատակից դուրկ, մեղկ, քծնող ու եսական մի անճնաւորութիւն, որ միայն երեակայել և երազել գիտէ, մի արկածախնդիր, որ չունի սակայն դործնական ոչ մի եռանդ և որի հիմնական սկզբունքն է—«եղիր ինքնագոհ, արա միշտ այն, ինչ որ քեզ հաճելի է և յարմար»:

Ինչպէս դրամայի ընթացքում տեղեկանում ենք՝ Պէրի հայրը հարբեցող է եղել, իսկ մայրը՝ Օսէն, թէև բնաւորութեամբ բարի, բայց այրմար, սահմանափակ խելքի տէր մի կին, որ կրթական ոչ մի ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ իր հիւանդ որդու վրայ, մանաւանդ որ նրան շատ սիրելու պատճառով՝ մինչև իսկ երես էր տուել Սյնուամենայնիւ մայրը թէև անդիտակցաբար, բայց շատ յաջող կերպով է բնորոշում իր որդուն—«սնւտ ևս ասում, Պէր» — սա է հէնց առաջին նախադասութիւնը, որով սկսւում է դրաման. և պէտք է նկատել, որ Պէր Գիւնտի ամբողջ կեանքը ըստ էութեան՝ երեակայութեան չափազանցութիւնից առաջացած կեղծիքի և ստութեան մի հիւսուածք է:

Նրա երեակայութիւնն այնքան ծայրայեղ է, այնքան սանձարձակ, որ նա ամպի մի կտոր ձիու տեղ է դնում և նրա վրայ նոյնիսկ մի հեծեալ է նստացնում, մի հասարակ ծառ նա համարում է սպառազինուած մի ասպետ, ցնցոտիներով ծածկուած մի գեղջկուհու՝ իշխանուհի, իրան էլ՝ ի հարկէ, իշխան. նա երազում է, որ իբրև հեծեալ ինքն էլ կարող է սահել կապուտակ օդի մէջ... Բայց ես կարող եմ և աւելին: Նա երեակայտակ օդի մէջ... Բայց ես կարող եմ և աւելին: Նա երեակայում է իրան իբրև մի «կատաղի դայ», որ դառնալով դէպի իր նշանածը՝ Սօլվայգ՝ նկատում է—«ե՛ս կը խածնեմ և կը ճանկընտեմ քեզ, բայց ոչ թէ իբրև կատակ, ես կը ծծեմ սրտիդ արեւնը և միանգամայն կը լափեմ փոքրիկ քրոջդ կամ թէ՛ ամի արջ», որ «շարդում, խորտակում, քարեր է փշրում, աղմկայող ջրովէժը խլացնում, ծառը իր արմատով ժայռից դուրս պոկում»:

Սակայն Պէր Գիւնտի fixe idée-ն, նրա երեակայութեան ամենահիւանդոտ կողմն այն է, որ նա երազում է կայսր դառնալ և այդ ոչ միայն à la monaco, այլ և կայսր «ամբողջ աշխարհի»: Բայց նա իսկապէս «կայսր է իր եսին», իր ողորմելի, ինքնագոհ, «իրան միշտ հաւատարիմ», բայց ինքնաճանաչութիւնից զուրկ «եսին»: Այս ինքնապաշտութեան, նեղ եսակա՛նութեան առաջին ապացոյցներից մէկը հէնց այն վերաբերմունքն է, որ նա ցոյց է տալիս դէպի իր նշանածը՝ Սօլվայգ: Այս բարի, հեղահամբոյր աղջիկը սիրում է Պէրին իր ամբողջ որոտով. բայց վերջինս դաւաճանում է նրան—«փախցնում է ինդ»:

րիզին, որը մի ուրիշի էր պատկանում և որին նա շուտով բաց է թողնում: Ապագայում, Արաբիայի անապատներում նա նոյն զգայական հաճույքների զոհ է դարձնում նաև բեդուիններին Անիտրային:

Մօր մահուանից յետոյ Պէր Գիւնտը հեռանում է Նորվեգիայից և օտար երկրներն ընկած՝ բախտ է որոնում: Նա զանազան աններելի, ստոր միջոցներով մեծ հարստութիւն է դիզում. յունական ապստամբութեան ժամանակ մտածում է մինչև իսկ մի խոշոր փոխառութեամբ օգնել թիւրքաց սուլթանին և այս նպատակով մի նաւ թանկագին դանձերով բեռնաւորած Վոսիտորի ափերն է ուղարկում, բայց ճանապարհին մի անգլիացի, գերմանացի, ֆրանսիացի և չվէդացի խորամանկ հնարագիտութեամբ կողոպտում են նրա ամբողջ հարստութիւնը—այս կողոպտւորը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սիմբօլիկական մի միջադէպ է:

Այս դժբախտութիւնից յետոյ Պէր Գիւնտը Աֆրիկայի անապատներն ընկած արկածալի կեանք է վարում. նա մտածում է այս չոր և աւաղոտ տարածութիւնները ջրառատ օլադիաների մինչև իսկ ծովերի վերածել: Արաբիայում նա հանդիպում է մի անակընկալ բախտի—նրան ընդունում են իբրև երկնառաք մի մարգարէ, բայց նա անընդունակ է լինում իր մարգարէական արժանաւորութիւնը երկար պահպանել: Արաբիայից նա անցնում է դէպի Նիլոսի ստորին Գահիրէում նա մտածում է զիտնական դառնալ և հնազիտութեամբ պարապել: Երբ նա կանգնած է անխօս սֆինքսի առաջ, յանկարծ լսում է գերմաներէն լեզուով մի հարց—«ձխ, սֆինքս, ո՞վ ես դու»: և ահա անմիջապէս սֆինքսի յետևից դուրս է գալիս հարց տուող պարոնը—պրօֆէսոր Բէգրիֆէնֆէլդ, որ Գահիրէի խելագարատան վերատեսուչն էր և ինքն էլ հոգնպէս հիւանդացած լինելով՝ այժմ պտոյտ էր դործում սֆինքսի շուրջը. տեսնելով Պէր Գիւնտին՝ նա հարցնում է—ներողութիւն պարոն, թոյլ կը տաք հարցնել՝ ինչն է ձեզ առաջնորդել այստեղ:

—Այցելելու այս բաւեկամիս—պատասխանում է Գիւնտը:

—Սֆինքսին:

—Այո, հին օրերի բարեկամիս:

—Հիմալի... ուրեմն ճանաչում էք նրան. կարո՞ղ էք տալ ցանկալի լուծումը. ունէ՞ք այդ կարողութիւնը:

—Չէ՞ք տեսնում ինչպէս նա հեգնօրէն ծիծաղում է. նա է հեկեց ինքը:

Պէր Գիւնտի այս պատասխանը միանգամայն յափշտակում է Բէգրիֆէնֆէլդին. նա այդ համարում է «խորիմաստ, առեղ-

ծուածային»։ Նա Պէր Գիւնտին անուանում է ամնձանօթը, դա-
լիքը, վաղուց յայտնուածը։ Իսկ նոր իմաստութեան հեղինակը
մի կողմից շուարած, իսկ միւս կողմից չափազանց ինքնաբաւա-
կան կերպով նկատում է—«բոկապէս ճանաչուած եմ»։ Խելա-
դար պրօֆէսօրի կարծիքով «նա է հէնց ինքնի» հեղինակը,
«մտածողութեան կայսրն է»։

Բէգրիֆէնֆէլդը Պէր Գիւնտին առաջնորդում է դէպի խե-
լագարատուն։ այստեղ նա յայտարարում է խելօքներին՝ յիմար,
իսկ յիմարներին՝ խելօք և «խելօքները» հաւաքուած՝ բուն ու
գետութեամբ «ամենախելօքին» ընտրում են կայսր։

Այս նորագիւտ կայսրութեան մէջ Պէր Գիւնտը չէ կարող
երկար համբերել։ Նա հետզհետէ համոզւում է թէ՛ ինչ էր իր
վնտրած կայսրութիւնը։ Հիստօթափուած նա վերջ է տալիս
իր արկածալի բախտախնդրութեան և նորից վերադառնում Նոր-
վէգիա։

Հայրենիքում երկարատև ու անձանձիր համբերութեամբ
նրան էր սպասում հաւատարիմ Սօլվայդը, որ արդէն բաւական
պառաւել էր։ տեսնելով այս վերջինին իր խաղաղ ընտանե-
կան յարկում՝ Պէր Գիւնտը ուշքի եկած աղաղակում է։ «այս
օեղ եք իմ կայսրութիւնը»։ Երբ մահուան ուրուականը երևում
է նրան և հաշիւ է ուզում տեսնել՝ այն ժամանակ նա սարսա-
փած՝ Սօլվայդի օգնութեանն է ապաւինում և նրա գրկումն էլ
աւանդում է իր հոգին։

Բայց Պէր Գիւնտը իր «մահուանից օտ» առաջ աւոգէն մե-
ռած եր»—այս է իր սեփական դատավճիռը, որ ինչքան անողոր
է, նոյնքան ճշմարիտ։ Անսանձ երևակայութեամբ և ցնորամիտ
երազանքներով պաշարուած՝ նա չը ճանաչեց երբէք ոչ ինքն իրան
և ոչ իրական կեանքը։ Իր բուն կայսրութիւնը թողած՝ նա կա-
մենում էր ցէղար դառնալ, և ահա խելագարատան մի անկիւ-
նում, մարդկային թշուառութեան այս սրտաճմրկ միջավայրու-
մբն է միայն դաստանում։ Բայց արդէն ուշ էր՝ երիտասարդու-
թիւնն արդէն թառամել և ծերութեան ալիքն էր նրան պաշա-
րել։ Այս է պատճառը որ ստուերախիտ անտառում բնու-
թեան անշունչ առարկաներն անգամ՝ խոտածաղիկը, չորացած
տերևները, վաղորդեան ցօղը, օդային հնչիւնները, ծառերի սօսա-
փիւնը՝ լեզու առած բողբոսում, դատապարտում են նրան։ և ան-
տառում սխտոր հաւաքելիս՝ ինքնաճանաչ խոստովանութեամբ
ինքն էլ է իրան դատապարտում։ «ողորմելի արարած, դու
կայսր չես, այլ մի սխտոր»։ Մի այլ անգամ՝ Նորվէգիա վերա-
դառնալիս՝ Պէր Գիւնտը նաւապետի հետ ունեցած խօսակցու-
թեան ժամանակ ահա թէ ինչ է խոստովանում—«Ոսկու յետե-

ւից ընկայ՝ կորցրի ինչ որ գտայ. ճակատագրի աստուածունուն միշտ անծանօթ մնացի և այն չնչին բանը, որ ազատել և հետա եմ տանում, դա մնացորդն է այն բոլորի, ինչ որ սատանայի բաժին դարձաւ:

Բրանդի և Պէր Գիւնտի մարտիրոսութեան մէջ ևղած տարբերութիւնը, կարծում ենք, այժմ բաւականաչափ պարզուած է. Մէկը իդէալի զոհն է, իսկ միւսը իր ողորմելի «եսի»։ Պէր Գիւնտի ամենամեծ դժբախտութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա զուրկ էր ինքնաճանաչութիւնից. այն ինչ Բրանդը իր ծայրայեղութիւնների և բացասական յատկութիւնների հետ միասին գտնէ այն խոշոր առաւելութիւնն ունէր, որ ինքնաճանաչ էր. բայց միաժամանակ՝ կամքով ազատ և ուժեղ, հոգեկան կարողութեամբ, դիմացկանութեամբ մի հսկայ, որ աներկիւղ համարձակութեամբ և բաց ճակատով էր հանդիպում ամեն մի զրկանքի և թշուառութեան և երբեմն նոյնիսկ ինքն էր դառնում այս զրկանքի և թշուառութեան աղբիւրը։ Այն ինչ Պէր Գիւնտը թոյլ է, մեղի, վախկոտ. նա իսկապէս ոչ թէ գիտակցաբար, զղջումով, այլ միայն իր «եսի» երկիւղիցն է հրաժարւում իր երազներից. կեանքի արհաւիրքների առաջ նա ոչ թէ մի բաց, անվեհեր ճակատ է ցոյց տալիս, այլ իր անկարող մէջքը... որ ձգտում է շարունակ արհաւիրքից առաջ սլանալ։ Այս տեսակէտից մենք միանգամայն համաձայն ենք այն սիրուն համեմատութեան հետ, որ անում է Բ. Վեօրնէր այս երկու հերոսների նկատմամբ—«թէ Բրանդը և թէ Պէրը կամքի տէր են, բայց այն տարբերութեամբ, որ առաջինը շատրուանի բարձրացայտ ջրի սիւնն է ներկայացնում, որ քամու զօրեղ հոսանքի տակ ցրւում, քայքայւում է, բայց դարձեալ դէպի վեր է ցայտում—այն ինչ Պէրը հովտում հոսող առուակի է նմանում՝ առանց բարձրացայտ թռիչքների»։

Պէր Գիւնտը ոչ միայն մասնաւորապէս թոյլ բնաւորութեան և անսանձ երեակայութեան մարմնացումն է, այլ և ըստ հեղինակի խոստովանութեան՝ ընդհանրապէս նուրբզական ազգի պատկերն է ներկայացնում. այն, ինչ որ Համլէտն է գերմանական ցեղի համար, նոյնն է և Պէր Գիւնտը նորմէզական ազգի վերաբերմամբ։ Իրական թէև մութ, քողարկուած, բայց սրամիտ այլաբանութեամբ ծաղրում է իր հայրենակիցների բնաւորութեան թուլութիւնը, ետականութիւնը, միւս կողմից՝ ցնորամիտ քաղաքականութիւնը—որոնք բէալիստական XIX դարում փոխանակ ողջամիտ և գործնական սկզբունքների հետեւելու՝ բոմանտիկական ձգտումներով են ոգեւորւում։ Monsieur Ballon-ի հետ խօսելիս Պէր Գիւնտը անա թէ ինչ է նկատում—«եսեակա-

նուրբիւնն ինձ համակել է և իմ ամբողջ էութիւնը գունաւորեղ-
բայց և այնպէս դա իմ ազատ ընտրութիւնը չէ—նախահայրե-
րիցս եւ ժառանգելով, Նրբամիտ ֆրանսիացին իսկոյն վրայ է
բերում:

—Դուք նորվէգացի էք:

—Այո, ծնունդով, բայց կոչումով աշխարհաքաղաքացի—
պատասխանում է Պէր Գիւնտը:

Իսկ վերջինիս «աշխարհաքաղաքացի» լինելը կայանում է
նրանում, որ նա փող վաստակելու չնորհքը ձեռք է բերել Ա-
մերիկայից, «լիառատ գրքակալները» Գերմանիայից, «զգեստ-
ներ, սրախօսութիւն, esprit և ցինիպա» Ֆրանսիայից, «աշխա-
տելու ընդունակութիւնը և մի քիչ էգօրիզմ» Անգլիայից, «համ-
բերողութիւնը» Իրէաներից, «մի քիչ էլ dolce far niente» Ի-
տալիայից, իսկ իր արեան երկաթը առատացնելու համար՝
Շվէդիայից ձեռք է բերել պողպատ, որովհետև սա «ամբաշնում
է կարողութիւնը»:

Իբրէն կծու և անխնայ կերպով հեգնում է նաև իր հայ-
րենակիցների չովինիզմը, նեղ ազգասիրական հակումները. մեր-
կացնում է այն անձնապատան ոգին, այն ըմբոստ ինքնաբա-
ւականութիւնը, որ արտաքուստ ինչքան փայլուն է և յօխոր-
տացող, ներքուստ նոյնքան դատարկ է, անբովանդակ, առողջ
կենսունակութիւնից զուրկ և որը, ինչպէս յայտնի է, առաւել-
չապէս փոքրիկ ազգերի յատկանիշն է կազմում: Այսպիսի ա-
ռանձնայատկութիւններով օժտուած մի ժողովուրդ, բնական
հետեւողութեամբ, ազգերի տնտեսական և քաղաքական մրցման
այս վայրագ դարում պէտք է ընկճուի, կուլ գնայ: Այս հե-
ռանկարը նա խորիմաստ կերպով մատնանիշ է անում Պէր
Գիւնտի հարստութիւնը կողոպտել տալով. իսկ կողոպտողներն
են՝ մի անգլիացի, գերմանացի, ֆրանսիացի և շվէդացի:

«Պէր Գիւնտը», ըստ Իբսէնի դիտողութեան, նորվէգական
բնաւորութեան հայելին է. այստեղ արտափայլում է իր հայրե-
նակիցների դէմքը, էութիւնը. իսկ «Բրանդի» մէջ հեղինակը
ձգտում էր, եթէ ոչ ամբողջովին՝ գէթ մասամբ, ցոյց տալ թէ
ինչպէս պեճֆ և լիցեն նրանք: Սակայն Իբսէն ինչպէս միշտ,
այնպէս էլ այս երկու դրամաներում աւելի շուտ ժխտող, բա-
ցասող, քայքայող է՝ քան թէ առաջնորդող, ստեղծող, վերա-
նորոգող: Առեղծուածների ամենաբարդ հանգոյցների առաջ նա
ընդունակ է անզուգական նկարագրութեամբ և հանճարեղ վեր-
լուծումով դրադուել, այն ինչ փրկարար վճիռներ նա հազուա-
քիւտ դէպքերումն է միայն արձակում:

Այս առասպելախառն դրամայից յետոյ Իբսէն 1869-ին, Սաք-

սօնիայի մայրաքաղաքում, գրեց իր երկրորդ յայտնի կատակերգութիւնը—«Նրիսասարգոյութեան միութիւնը» («De Unges Forbund»), որի նիւթը ժամանակակից բնաւորութիւն էր կրում։ Իրանի սիմբոլիկական ոճը այստեղ փոխուում է բէալիզմի, այլաբանութիւնը՝ իրական նկարագրութեան։

Երիտասարդ փաստաբան Շտայնհօֆ մի փաստէր և փայլուն դիմք սիրող անձնաւորութիւն է. նրա նպատակն է մի օր ապարլամէնտի անդամ կամ միջնատր դառնալ և մի անուանի ու հարուստ աղջկայ հետ ամուսնանալ։ Ահա մօտ երկու ամիս է, որ նա հաստատուել է հարաւային Նորվէյիայի առեւտրական քաղաքներից մէկում։ Այստեղ նա շուտով աչքի է ընկնում իւրեւ ճշտային ճառախօս, Գաղաքի յայտնի կալուածատէր հրէայ Մօնզէնի կարծիքով՝ Շտայնհօֆն ունի ոչ միայն խօսելու ընդունակութիւն, այլև ճշտարակական բարեկեցութեան համար բարախող մի սիրտ։ Թէ Մօնզէնի այս կարծիքը որքան ճիշտ է՝ սա շուտով կ'երեւայ։ Սակայն բանը նրանումն է, որ հրէայ կալուածատէրը նորեկ փաստաբանին լաւ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս՝ մանաւանդ որ նա աղատամիտ էր և առհասարակ դէպի երիտասարդ կուսակցութիւնն էր հակուած. այն ինչ քաղաքի միւս ազդեցիկ անձնաւորութիւնը՝ սենեկապետ և գործարանատէր Մալսբէրգ պահպանողական է և իր դիրքով Մօնզէնից ուժեղ։ Շտայնհօֆ՝ Մալսբէրգի հովանաւորութիւնը վաստակելու համար՝ երկու անգամ այցելութեան է գնում նրա մօտ, բայց չէ ընդունւում։ Այս անպատուութեան համար «տօնային ճառախօսը» վճռում է անպատճառ վրէժխնդիր լինել Մալսբէրգից, և առիթը շուտով է ներկայանում։

Մայիսի տասնեակօրն է՝ նորվէգական սահմանադրութեան տարեդարձի օրը. ժողովրդի խուռն բազմութիւն հաւաքուած՝ պատգամաւոր և կապալառու Դրանսֆէլդի ղեկավարութեամբ տօնում է այդ օրը և ի միջի այլոց ոգևորուած ցոյցեր է անում ճեղքական թագաւորին։ Մալսբէրգին, Շտայնհօֆ, որ վաղուց խօսք էր խնդրել, իսկոյն մէջ է ընկնում «պառնալով» «այս սենեկապետը թող ինձ այժմ ճանաչի» և սկսում է մի որոտալից ճառ։

—Լսեցէք ինձ, ազատութեան այս հանդիսաւոր օրով ոգևորուող եղբայրներ... Ես մի օտարական եմ ձեր շրջանում, բայց երգում եմ՝ ամբողջ սրտովս մասնակից եմ ձեր ուրախութեան և տրտմութեան, ձեր կռուին և յաղթանակին։ Եթէ ևս ոյժ ունենայի...

—Ոյժը ձեր ձեռին է, պարոն փաստաբան—նկատում է ապարանատէր Բօլման։

—Ոչ մի ընդհատում. խօսքը ձեզ չէ պատկանում—վրայ է բերում հանդէսի նախագահ Դրանսֆէլդ:

—Իսկ ձեզ աւելի քիչ է պատկանում, նկատում է ճառար խօսը: Հանդէսի մասնագիտովը, շարունակում է նա, ես համարում եմ գոյութիւնից զուրկ և ազատութեան օրը ազատութիւն եմ յայտարարում (երիտասարդ ունկնդիրները աղաղակում են՝ կեցցէ ազատութիւն): Կամենում են խօսքի ազատութիւնը սահմանափակել, լսում էք, կամենում են ձեր բերանը փակել: Հեռու այսպիսի բռնակալութիւն. մի լեզուակապ ամբողջի առաջ ես չեմ կամենում խօսել. ես ուզում եմ ազատ, համարձակ խօսել. և դուք էլ պէտք է այդպէս վարուէք (Ժողովուրդը ուղեորուած աղաղակում է՝ կեցցէ): Այս դատարի, անպտուղ տօնակատարութիւններին պէտք է վերջ տալ. մեր մայրսեան հանդէսից պէտք է այսուհետեւ մի կենդանի և սակեղէն պտուղ արգասաւորուի Մայիս. չէ որ սա բողոքչկու ժամանակաշրջանն է, տարուայ թարմ և կենսատու ամիսը... Ժողովրդի մէջ ես լաւ յատկութիւնների հանդիպեցի, բայց տեսայ նաև ապականութեան ոգին, որ հետզհետէ կապարտնում և ճնշում է նրան: Այո, ես հանդիպեցի երիտասարդ, ջերմ և վստահելի սրտերի, բայց միաժամանակ և այնպիսիների, որոնք իրանց դռները փակեցին (սենեկապետի աղջիկը՝ Ազնես—«Աստուած իմ. սենեկապետ Մալսբէրգ—«Բնչ է ուզում դրանով ասել»): Այո, եղբայրներ, այստեղ գոյութիւն ունի մի ոյժ, օղահար օրերից մնացած մի ուրուական, որ լոյսի և շարժման փոխարէն՝ ընդարմացած խաւար է միայն սփռում. թող դետին մանի այս ուրուականը (Ժողովուրդն աղաղակում է—կեցցէ, կեցցէ) ... Եթէ մի ուրիշը չէ կամենում վիշապին բռնաջինջ անել, այն ժամանակ ես կ'անեմ: Բայց մենք պէտք է միանանք... մեզ երիտասաղներին է պատկանում ժամանակը, սակայն մենք էլ ժամանակին ենք պատկանում: Մեր իրաւունքը մեր պարտականութիւնն է. ասպարէզ դործունէութեան համաբ, ասպարէզ ամեն մի ուժեղ կամքի համար: Լսեցէք, հիմենք մի միութիւն. փողի տոպրակը դադարել է այստեղ իշխելուց...հէնց այս բռնաջին հիմննք միութիւն, երիտասարդութեան միութիւն...»: Ամբողջ մեծադորդ կեցցէներով ձայնակցում է օրուայ հերոսին և ձեռների վրայ բարձրացրած՝ առաջնորդում է դէպի մօտակայ դահլիճը «երիտասարդութեան միութիւնը» դուրս բերելու:

Անկասկած է, Շտայնհօֆի շանթալից խօսքերը սենեկապետ Մալսբէրգի դէմն էին ուղղուած. բայց վերջինս մի տարօրինակ թիւրիմացութեամբ չէ հասկանում այս իրողութիւնը և

ճառախօսի յարձակումները իր հակառակորդ Մօնղէնի հասցէին է ընդունում: Եւ ահա ճառախօսը հետևեալ օրը հրաւէր է ստանում սենեկապետին այցելելու Շտայնհօֆ, առանց տատանուելու, ընդունում է խաւարածին «ուրուականի» հրաւէրը: Նա, որ մի օր առաջ Մօնղէնովն էր ոգևորւում՝ այժմ ցնիկական կերպարանափոխութեամբ՝ ահա թէ ինչ է նկատում—«երբ ես Մօնղէնի հարստութիւնն եմ երևակայում, այն ժամանակ դա թւում է ինձ զանազան կեղտոտ ապահովագրերի և բանկային հաստ թղթերի մի ծրար: Այն ինչ այստեղ (խօսքը Մալսբէրգի հարստութեան մասին է), այստեղ դա մի մետաղ է, փայլուն արծաթ. և մարդը հէնց ինքն էլ է այդպէս: Յիրաւի, ինչ հրաշալի ծերուկ է այս սենեկապետը»:

Բայց սենեկապետը երբ տեղեկանում է թէ բանն ինչուին է—որ ճառը ոչ թէ իր հակառակորդի, այլ հէնց իր դէմն է ուղղուած—այն ժամանակ երեսը շուռ է տալիս Շտայնհօֆից: Վերջինս ինչպէս լսելու ցինիզմով տատանւում, քամէլէծի նման փոփոխւում է Մալսբէրգի և Մօնղէնի վերաբերութեամբ, այնպէս էլ տատանւում է առաջինի աղջկայ՝ Ագնէսի և երկրորդի՝ Հէրթայի նկատմամբ, չը գիտէ ո՛ւմ ընտրէ հարսնացու, մէկին թէ միւսին: Շտայնհօֆ 117 ձայնով արդէն պատգամաւոր է ընտրուած, բայց իր ընտրութիւնն օրինական դարձնելու համար նա պէտք է անշարժ կալուած ունենայ. իսկ սա հնարաւոր էր միայն հարստութեամբ կամ ուրիշ խօսքով՝ այս դէպքում միայն հարուստ աղջկայ հետ ամուսնանալով: Նորընտիր պատգամաւորի հարսնացուներն էին՝ Ագնէսը և Հէրթան, որոնք Շտայնհօֆին ճանաչելուց յետոյ ձեռքնափոխ են լինում նրանից և ուրիշների հետ են նշանում: Շտայնհօֆ յուսահատուած՝ վճռում է մինչև իսկ ճիւղաճիւղաբերութիւն, այրի Բոնդհայմի հետ լսարանի և գլխի դաշն կապել: Բայց մի անակնկալ թիւրիմացութեամբ սա էլ է ձեռքից թռչում:

Խայտառակութեան և անարգանքի տիզմի մէջ թաթախուած՝ Շտայնհօֆին մնում էր միայն հեռանալ քաղաքից: «Խոտ վարար»—աղաղակում է սենեկապետը նրա յետևից, Նա ուրախ է, որ լայն վերջապէս օդը մաքրուեց, փառք Աստուծոյ... քամի բարձրացնող Շտայնհօֆից բոլորովին աղատուեցինք»:

Շատ ճիշտ է նկատում Գէորգ Բրանդէս, որ լատինային ճառախօսը՝ ֆրագների դարաշրջանում դառնում է «ֆրագաբանների թագաւոր»։ Ինչպէս տեսանք ֆրագների շնորհիւ էր, որ նա ելեքտրականացրեց մի ահագին ամբոխ, գրաւեց, յափըշտակեց դիւրաբերօրէն երիտասարդների մի ամբողջ խումբ: Շտայնհօֆ անշուշտ ուժեղ էր և իր հերոսական սխառագործու-

Թիւնները շրջանում եղան վայրկեաններ՝ երբ նա իր շրջապատողներէն ամենակարողն էր, երբ նրա բոլոր հակառակորդներն անզօր էին նրա դէմ: Բայց սա շատ վաղանցուկ էր. նա իր փոփոխական, անհաստատ բնաւորութեամբ շուտով կորցնում է իր դիրքը: Դոկտօր Ֆէլդէր շատ լաւ է բնորոշում նրան—«նա մի թափթփուկ է, հատ ու կտորտանք, Ես ճանաչում եմ նրան երեսայութիւնից. տանը կռպիտ էր, դպրոցում՝ իդէալական ձգտումներով ոգեւորուող. միտքը, բնաւորութիւնը, կամքը—ամեն ինչ տարբեր ուղղութեամբ: Այս բոլորի հետեանքը ինչ պէտք է լինէր, եթէ ոչ նրա ամբողջ անհատականութեան պատակտումը: Բայց Շտայնհօֆ ոչ միայն փոփոխական է, այլ և ստոր, անպատկառ. նրա օպօրտիւնիզմը ոչ մի անկարելիութիւն չէ ճանաչում: Ոմանք Շտայնհօֆի մէջ տեսնում են բնաւորութեան ինչ որ միամիտ, պարզասիրտ մի գիծ. բայց սա այն տեսակ պարզասրտութիւն է, որի իսկական անունն է՝ ցինիզմ: Ինչպէս նա երեկուայ «ուրուականին» այսօր «հրաշալի մարդ» է դարձնում, այնպէս էլ երեկուայ բարեկամին՝ Մօնզէնին այսօր համարում է «փողատոպրակ», «օձ», «ստորաքարչ. որդ» և այլն. երէկ Մալսբէրգը խաւարի և մթութեան ոգին էր, իսկ այսօր Շտայնհօֆը նրա ընտանեկան շրջանում իրան այնքան քախտաւոր է դգում, որ կարծես «գարնանային անձրեւով զովանալիս լինի»: Երբ Մալսբէրգից նրա աղջկայ ձեռքն է խնդրում և չէ ստանում՝ նա նոյն «պարզասրտութեամբ» սպառնում է—«եթէ չը տաք, ձեզ կը խայտառակեմ թերթերում»:

Յարմարուելու ընդունակութեամբ, փոփոխականութեամբ, բնաւորութեան ստորութեամբ, մի խօսքով լպիրշ ցինիզմով Շտայնհօֆին նման է նաև տպարանատէր և քաղաքական թերթի հրատարակիչ Բօլման, որ շարունակ «տեղական պայմաններէն» է խօսում: Այս «տեղական պայմաններին» հմուտ կերպով վարժուած նա գնում է շարունակ այն հոսանքով, որտեղից քամին է փչում, շապկի նման փոխում է իր թերթի ուղղութիւնը, որովհետև այս թերթը իր «միակ կովն է»: Երբ նա գալիս է Շտայնհօֆի մօտ իր թերթի համար «երիտասարդութեան միութեան» մասին խոստացուած յօդուածը խնդրելու և նկատում է, որ երեկուայ ճառախօսը այսօր ուրիշ տրամադրութեան է, որովհետև «գործը ուրիշ ընթացք է ստացել»—վախկոտ աղաչանքով դանգաւորում է—«պարհն փաստաբան, գիտէ՞ք որ իմ ունեցած չոր հացի կտորը ձեռքիցս խլում էք»: Այնուհետև նա անամօթ «պարզասրտութեամբ» շարունակում է—«ձմեռը, քանի որ դուք չէիք եկել, թերթիս գործերը լաւ էին գնում: Ես ունէի մի յայտնի սկզբունք և հետեւում էի նրան»:

ես մտածում էի—մեծ հասարակութիւնն է, որ պահպանում է թերթը, բայց մեծ հասարակութիւնը վատ հասարակութիւնն է և վատ հասարակութիւնը կամենում է մի վատ թերթ ունենալ, և այս սկզբունքի համեմատ էլ կառավարում էի թերթը: Ամեն ինչ կարգին ընթացք էր ստացել, սակայն յանկարծ դուք երևան եկաք ու նոր դադարներ երբիք մեր կողմերը և որովհետեւ իմ թերթն էլ նոր դոյն ստացաւ՝ այդ պատճառով Դրանաֆէլդի բարեկամներին կորցրի, իսկ նրանք, որոնք այժմ մնացել են՝ վատ են վճարում:—«Սակայն թերթը լաւացաւ» — վրայ է բերում Շտայնհօֆ. «Լաւ քերթով ես չեմ կարող ապրել» — պատասխանում է ցինկի զազէթալին: Շտայնհօֆի հրաւիրուելը սենեկապետի մօտ՝ նա բացատրում է վերջինիս վախկոտութեամբ և խորհուրդ է տալիս փաստաբանին ճշտուել այս վախկոտութիւնից» — Եթէ նա երկիւղ է կրում այն բանից, ինչ որ դուք էք կամենում անել, այն ժամանակ նա անշուշտ կը վախենայ նաև այն բանից, ինչ որ ես տպել եմ ուղում. սրանից էլ ես կ'օգտուեմ:

Կատակերգութեան միւս դէմքերից ուշադրութեան արժանի է Մալսբէրգի հարսը՝ Սէլման, որ նախկին դերասանուհի էր. բայց ամուսնանալով սենեկապետի որդու՝ Էրիխի հետ՝ դառնում է մի առիկնիկ: Սակայն ինքնուրոյնութեան և կանացի անհատականութեան երակը դեռ շարժուն էր նրա մէջ. նկատելով իր ամուսնու ստոր արարքները՝ նա սպառնում է բաժանուել նրանից՝ գերադասելով «փողոցում խաղալով և երգելով ապրել»: Իր այս առանձնայատկութեամբ Սէլման որոշ չափով նօրային է յիշեցնում: Հետաքրքիր են նաև դօկտօր Ֆէլդէր և Դանիէլ Հայրէ, առանձնապէս կալուածատէր Մօնզէն, ոսկէ հորթի այս իսկական երկրպագուն, որ խարդախութեամբ և ճարպիկ մեքենայութիւններով աղատում է մանկութիւնից և հարիւր հազարներ գիգում:

«Որոյ կատակերգութեան» մէջ, ինչպէս տեսանք, Իբսէն հասարակական կեանքի զանազան բացասական դէպքերի ծրնունքը, անուղղակի կերպով, շրջապատող հանգամանքներով է բացայայտում՝ սօցիալական տնտեսական դրութեամբ «Երիտասարդութեան միութեան» մէջ նա դարձեալ իր մատը այս հեռաւոր և կենտրոնական արմատի վրայ է դնում. բայց ներկայ դէպքում առանձնապէս կանգ է առնում քաղաքական կուսակցութիւնների վրայ, «Գաղաքականութիւնը մի անմաքուր արուեստ է» — նկատում է նա մի տեղ. իսկ այս վերջին կատակերգութեան մէջ նա չէ ղլանում անխնայ կերպով քողազուրկ անել այս «անմաքուր արուեստի» երեսը: Նա մտրակում է այժ

և ձախ, թէ պահպանողականներին և թէ ազատամիտներին, բայց այն տարբերութեամբ, որ վերջիններին աւելի խիստ կերպով է հարուածում: Այս հանգամանքն էր պատճառը, որ «Երիտասարդութեան միութիւնը» ժամանակին մեծ ազմուկ հանեց Նորվեգիայի ազատամիտ շրջաններում: Կեղինակը մասնուրի կողմից կծու յարձակումների ենթարկուեց. լուրջ ընդհարումներ ունեցաւ մինչև իսկ Բեօրնսօնի հետ, որի ազդիւրը ամուսնացած էր իր միակ որդի Զիգուրդի հետ: Բայց այս ընդդիմադրութիւնը և նեղսիրտ յարձակումները ժամանակաւոր էին: 1891 թուին՝ երբ Իբսէն վերջնականապէս վերադարձաւ Նորվեգիա՝ Գրիստիանիայում նրա ներկայութեամբ տեղի ունեցաւ «Երիտասարդութեան միութեան» հարիւրերորդ ներկայացումը: Հեղինակը այս առիթով ոգևորուած ցոյցերի առարկայ դարձաւ:

VI

1873-ին լոյս տեսաւ Իբսէնի նշանաւոր դրամաներից մէկը—«Konger og Galilaeer» («Kjser og Galilaeer»), որ իր ծաւալի խոշորութեամբ հեղինակի ամենամեծ աշխատութիւնն է՝ բաղկացած է երկու մասից և տասը գործողութիւնից:

Այս մեծածաւալ դրամայի գլխաւոր հերոսը հռոմէական կայսր Յուլիանոս ուրայողն է, որի նկատմամբ Իբսէն ընդհանրապէս հաւատարիմ է մնում պատմութեանը, այնուամենայնիւ երբեմնակի թոյլ է տալիս իրան, եթէ չասենք բռնազրօսիկ, գոնէ ազատ վերաբերմունք: Ընտրելով Յուլիանոսի նման մի դէմք իբրև նիւթ՝ հեղինակը նորից լայն ասպարէզ է գտնում իր սիրած պօրբէյմները—մի կողմից ազատութեան և անհրաժեշտութեան, անհատի և միջավայրի, միւս կողմից քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը—լուրջ և նրբամիտ խորհրդածութեան ենթարկելով:

Յուլիանոսը մատաղ հասակից սկսած բարեպաշտ քրիստոնէական ոգով էր սնուած. Կապադովկիայում իսկական վանական կրթութիւն էր ձեռք բերել, այնպէս որ նոյն իսկ դեռահաս տարիքում նա ազատել էր իր ընկեր Ագաթօնին «հեթանոսութեան խաւարից և առաջնորդել դէպի քրիստոնէական լոյսը»: Իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ՝ նա յայտնի իմաստասէր ճարտասան լիբիանոսին համարում էր Գալիլիացու թշնամիներից լամենավտանգաւորը: Նա դէմ էր նաև միստիկականութեամբ համակուած և զանազան կախարդանքներով պարապող հեթանոս սպիրիտիստ Մաքսիմոսին.—«Եթէ ևս կայսերական

իշխանութիւն ունենայիւ, ասում է նա իր ընկեր Ագաթօնին՝
 «այդ հեթանոսի գլուխը արծաթէ սկուտեղի վրայ դրած քեզ
 ընծայ կ'ուղարկէի»:

Բայց միւս կողմից Յուլիանոսը խոստովանում է, որ չէ
 կարող ապաւատական օգը տանել և Կ. Պօլիսը նա համարում
 էր ապականութեան և մոլութիւնների Բաբելոնը, նրա ջերմ
 տենչանքն էր ազատուել մայրաքաղաքի ճնշող մթնոլորտից և
 առժամանակ կլասիկական կրթութեան հայրենիքում՝ Յունաս-
 տանումն ապրելու ևս ներքուստ իմաստութեան բարեկամ եմ
 —այսպէս է արտայայտում երիտասարդ իշխանը իր հոգեկան
 ծարաւը: Պատմութիւնից արդէն յայտնի է, որ Յուլիանոսը մո-
 նուկ ժամանակ՝ ներքինի Մարգոնիոսից ձեռք էր բերել կլա-
 սիկական կրթութեան և հին փիլիսոփայութեան առաջին ճա-
 շակը: Այս սկզբնական սաղմերը մի կողմից և իմաստասէր Լի-
 բանիոսին հանդիպելը միւս կողմից՝ աւելի և աւելի են արթ-
 նացնում նրա մէջ մայրաքաղաքից հեռանալու և Աթէնքում ի-
 մաստասիրութեամբ պարապելու ցանկութիւնը: Լիբանոսը
 պալատը և եկեղեցին համարում է «մի կրկնակի վանդակ», իսկ
 Յուլիանոսին՝ այս վանդակի «բանտարկեալը» — «այն ինչ իմ
 բուերը», ասում է հեթանոս իմաստասէրը, «չեն կարող Բիւ-
 ղանդիայի եկեղեցական լոյսին դիմանալ»: «Ասած ինձ, սակայն,
 ինչ ես փնտռում դու Աթէնքում» — վրայ է բերում հարցասէր
 Յուլիանոսը. — «Ե՞նչ էր փնտռում Պոնտոս Պիդատոսը» — պատաս-
 խանում է յոյն իմաստասիրութեան աստղը:

— Ծշմարտութիւն — սա է գրաւում Յուլիանոսին:

«Դուք, զալիլիացիներդ ճշմարտութիւնը հալածել էք» —
 նկատում է Լիբանիոսը:

Այս յանդիմանախառն նախատինքի առաջ Յուլիանոսը մի
 ցանկութեամբ է միայն պապակւում — ճշմարտութեան ճանա-
 պարհով մի նոր Պօղոս առաքեալ դառնալ «Աստուածային գոր-
 ծի համար»:

Լիբանիոսը իր խօսակցութեան շարունակութեան ընթաց-
 քում Յուլիանոսին անուանում է «մաքի և հոգու Աքիլլէս»: Այս
 դարձուածքը Յուլիանոսին ակամայ յիշեցնում է իր մօր երազը
 — մայրը Յուլիանոսի ծնուելուց առաջ երազում մի Աքիլլէս էր
 ծնել:

Բայց Լիբանիոսը աւելի հեռու է գնում — «Կայ մի մեծ,
 հրաշալի աշխարհ, որի առաջ դուք, զալիլիացիներդ, կոյր էք...
 սակայն ես ճանաչում եմ մէկին, որ այս մեծ, լուսապայծառ
 Թագաւորութեան մէջ իշխան կարող էր լինել»:

—Այո, երանութեան կորուստով միայն—նկատում է Յուլիանոսը:

—Ի՞նչ է երանութիւնը՝ եթէ ոչ վերստին միութիւնը սկզբնականի հետա—պատասխանում է հեթանոս իմաստասէրը: Յուլիանոսի եղբայրը՝ Գալլոս խորհուրդ է տալիս նրան իր հետ միացած վրէժինդիւր լինել Կոստանդին կայսրից—«ծիրանի հագած մարդասպանից», որովհետեւ փառասէր և արիւն-առչտ կայսրը իրանց համարեա ամբողջ ցեղը բնաջինջ էր ա-րել: Յուլիանոսը հրաժարւում է այս մտքից, որովհետեւ մի կող-մից դա իրան հակաքրիստոնէական էր թւում, միւս կողմից՝ նա համոզուած էր, որ ինքը աւելի մեծ զործի համար է ըն-տրուած: Վերջը հանգամանքներն այնպէս են դասաւորուում, որ Գալլոսը կայսերական շնորհների արժանացած՝ իբրեւ ցէղաբուշարկւում է Ասիա՝ պարսկական պատերազմները վարելու-իսկ Յուլիանոսը խնդրում է կայսրից թոյլ տալ իրան Պէրգա-մոն գնալ, ուր այդ ժամանակ վարդապետում էր Էլօյզիոսը:

—«Դու հեթանոսների մէջ»—զարմացած նկատում է կայսրը:

—«Սա կամենում եմ սովորել՝ առիւծների հետ կռուելու համար—պատասխանում է ամօքի և հոգու Աքիլլէսը»:

Յուլիանոսի խնդիրքը կատարւում է. նա գնում է Պէր-գամոն, որտեղից, առանց կայսրին իմաց տալու, շուտով անց-նում է դէպի Նիկոմիդիա, այնուհետեւ դէպի իր իսկական նը-պատակակէտը՝ Աթէնք:

Իմաստութեան և ճարտասանութեան հայրենիքում Յու-լիանոսը հանդիսաւոր ընդունելութիւն է գտնում. Լիբանիոսը գրկախառնւում է նրա հետ և անուանում է իր «մեծ եղբայր»:

Այստեղ նա շուտով բարեկամական մտերիմ կապեր է հաստա-տում Գրիգոր Նազիանզացու և Բազիլիոս Կեսարացու հետ:

Աթէնքում նա մի կողմից հետզհետէ հեթանոսական տրա-մադրութեամբ է համակւում, իսկ միւս կողմից Լիբանիոսին ա-ւելի մօտիկից ճանաչելով՝ հիասթափւում է նրանից: Իր ժամա-նակուայ ամենամեծ իմաստասէրի վարդապետութեան և նրա սեփական կեանքի մէջ նա տեսնում է մի խոշոր անդունդ: Նա-չէ կարող հաշտուել այն իրողութեան հետ, որ ճշմարտութեան անունով խօսող փիլիսոփան յանկարծ քծնում, շողագործում է կայսրին—«միթէ՛ նա չէր շողագործում նաև ինձ՝ առաջին ան-գամ Պօլսում հանդիպելիս»: Նա համարում է մի մեծ ծաղր, հեգնութիւն, որ Սուրբատի և Պրատոնի ամբիոնը Լիբանիոսի պէս մարդկանց ձեռքն է ընկել: Մի խօսքով՝ նա գալիս է այն եզ-

բակացութեան, որ «Լիրանիոսի վարդապետութիւնը մեծ է, իսկ ինքը Լիրանիոսը մեծ մարդ չէ»:

Բայց Յուլիանոսը հետզհետէ հիասթափւում է նաև քրիստոնէութիւնից: Չորրորդ դարու քրիստոնէութիւնը, յիրաւի, մի շատ խառնակ և տխուր պատկեր էր ներկայացնում: Կ. Պոլսում ուսումնասածարաւ իշխանը մօտիկից արդէն ականատես էր եղել պալատական և ուրիշ բարձր շրջաններում տիրող «քրիստոնէութեանը»: Նրան շատ լաւ ծանօթ էր նաև եկեղեցու ներկայացուցիչները՝ հոգևորականութեան և նրանց հետևող հօտի քրիստոնէութիւնը, որ զանազան հերձուածողական պատակաւորութիւնք և դաւանաբանական անպէտք մաքառումների շուրջն էր միայն պտտւում: Եւ երբ Բաղիլիոսի քոյրը՝ բարեպաշտ Մակրինան մի նամակով յայտ է տաւում, որ Յուլիանոս կը փրկէ քրիստոնէութիւնը—այն ժամանակ վերջինս Դիօգինէսի լապտեր է պահանջում մի իսկական քրիստոնեայ որոնելու համար և լքուած սրտով հարցնում է.—«Ո՞ր է քրիստոնէութիւնը»—«Սուրբ մարդկանց գրուածներում».—պատասխանում է Բաղիլիոսը.—«Միշտ մի և նոյն յուսահատեցնող պատասխանը», շարունակում է Յուլիանոսը: «Գրքեր և միշտ գրքեր: Գնում եմ Լիրանիոսի մօտ՝ լսում եմ—գրքեր, գրքեր, ձեզ մօտ եմ գալիս».—գրքեր, գրքեր, գրքեր: Հացի փոխարէն քարեր: Ես գրքերի պէտք չունեմ. կեանքի քաղցն է ինձ տանջում, հոգու հետ անմիջական հաղորդակցութիւնը: Միթէ Սաւուղը գրքի միջով դարձաւ մարդարէ. միթէ լուսոյ ճառագայթը չէր, որ նրան երևաց, մի տեսիլ, մի ձայն...»:

Յուլիանոս Աթէնքում չը դատւ «առիւծը» և Սաւուղի նման խաւարում խարխալելիս՝ մի լոյս, մի տեսիլ, մի ձայն է որոնում: Այս միտիկական տրամադրութեան մէջ ո՛վ կարող էր նրան աւելի օգտակար լինել՝ եթէ ոչ սպիրիտիստ Մաքսիմոսը, որ այդ ժամանակ Եփեսոսումն էր գտնւում:

Յուլիանոսը հեռանում է Աթէնքից տանելով իր հետ միայն մի կարևոր դաս. այդ այն է, որ «հին գեղեցկութիւնը այլ եւս այնքան գեղեցիկ չէ եւ ցուր հեմարոսիւնը այլ եւս այնքան հեմարիս չէ»: «Հին գեղեցկութիւնը» հեթանոսութիւնն է, իսկ «նոր ճշմարտութիւնը»՝ քրիստոնէութիւնը: Իր ընկերներից և բարեկամներից բաժանուելուց առաջ՝ նա բացարձակապէս յայտարարում է—«Դուք թերահաւատներ էք... Միայն երկու ճանապարհ կայ ձեր առաջ՝ դպրոցը և եկեղեցին»:—«Սակայն գիտես քո ճանապարհը ո՞ր է վերջանալու».—հարցնում է Գրիգոր Նազիանզացին.—«Այնտեղ, ուր ճանապարհը և նպատակը միանում են».—պատասխանում է սրամիտ Յուլիանոս: Նա գնում

է Եփրատի ափերին, Թաւուտ անտառներում «հոգու կայսրութիւնը» քարոզելու:

—Այս իշխանական պատանին վտանգաւոր է գիտութեան համար—նկատում է Լիբանիոսը հրաժեշտի ժամանակ:

—Շնա շատ աւելի վտանգաւոր է, քան թէ կարծում էք—վրայ է բերում Բաղիլիոսը:

Մաքսիմոսի օգնութեամբ՝ Յուլիանոսը մի ձայն է լսում լոյսի միջոց, որը յայտնում է թէ նա մի նոր թագաւորութիւն պէտք է հիմնի:

—Ե՛նչ ճանապարհով, հարցնում է Յուլիանոս:

—Աղատութեան ճանապարհով— պատասխանում է ձայնը:

—Աստ ինձ, որն է աղատութեան ճանապարհը:

—Անհրաժեշտութեան ճանապարհը:

Իսկ երբ Յուլիանոսը հարցնում է թէ՛ ինչ ոյժով ինքը պէտք է հիմնի նոր թագաւորութիւնը—ձայնը պատասխանում է.

—«Վաւէի ոյժով»:

—Ի՞նչ պէտք է կամենամ,—հարցնում է Յուլիանոսը:

—«Այն, ինչ որ պէճ է կամենաս»,—պատասխանում է ձայնը:

Սակայն Յուլիանոսը այս հակասական պատգամներից ոչինչ չէ հասկանում և իրան դնում է «լոյսի և մութի մէջ»: Այն ժամանակ Մաքսիմոսը հետեւեալ բացատրութիւնն է տալիս. «Երեք թագաւորութիւններ կան: Առաջինն այն է, որ հիմնուած է ճանաչողութեան ծառի վրայ. երկրորդը՝ Քրիստոսի խաչափայտի վրայ. իսկ երրորդը խորհրդաւորութեան և դադունիքների թագաւորութիւնն է, որը հաւասարապէս թէ՛ ճանաչողութեան ծառի և թէ՛ խաչափայտի վրայ է հիմնուած, որովհետեւ երկուսն էլ ատում է և սիրում, որովհետեւ նրա կեանքի աղբիւրը և՛ Եղեմուսն է և՛ Գողգոթայում»:

Այնուհետեւ տեղի է ունենում ամենախորհրդաւոր երեւոյթը՝ Յուլիանոսը տեսնում է «անհրաժեշտութեան զայրոյթի երեք անկիւնաքարերին»—Կայէնին, Յուդային և ինքն իրան: Թէ ինչ է նշանակում այս երրորդութիւնը—սա մենք շուտով կը բացատրենք:

Յուլիանոսը դեռ այս խորհրդաւոր հոգիներովն էր զբաղուած՝ երբ յանկարծ մայրաքաղաքից կայսերական պատուիրակը լուր է բերում, որ Գալլոսը մեռել է և Յուլիանոսը ցեղար է յայտարարուած: Նա թէն շատ լաւ տեղեակ էր, որ իր եղբայրը կայսրի հրամանովն է սպանուած և չը նայելով իր բարեկամների թախանձանքներին—հրաժարուել իր եղբոր արիւնով

ներկուած ծիրանին կրելուց—այնուամենայնիւ ընդունում ցէղա-
րական տիտղոսը, որովհետեւ դրա հետ կապուած էր նաեւ կայ-
սեր գեղեցիկ քրոջ՝ Հէլէնայի հետ ամուսնանալու հարցը, Յու-
լիանոսը սիրում էր Հէլէնային. այն ինչ խորամանկ գեղեցկու-
հին միայն փառասիրական ձգտումներէց զրդուած՝ ամուսնա-
նում է նորընտիր ցէղարի հետ. նրա սիրտը պատկանում էր
Գալլուսին և նոյն իսկ ուրիշներին, բայց ոչ Յուլիանոսին:

Ճէզար դառնալուց յետոյ Յուլիանոսը փառաւոր յաղթու-
թիւններ է տանում Ալէմաններէ և Ֆրանկներէ դէմ: Սակայն
Յուլիանոսի յաղողութիւնները շարժում են կայսրի նախանձը.
այնպէս որ վերջինս իբրեւ շնորհակալական վարձատրութիւն՝
թունաւորուած պողողներ է ուղարկում նրան: Այս թունաւոր-
ուած պողողները պատահաբար Հէլէնան է վայելում, իսկ Յու-
լիանոսն աղատուում: Հէլէնան մահուան անկողնում զառանցե-
լիս՝ մատնում է իր սրտի գաղտնիքները, «Բարեպաշտ» կնոջ
այս վարմունքը մի կողմից և զբիստոնեայ» կայսր խարդա-
ւանանքը միւս կողմից՝ սաստիկ յուզում, զայրացնում են Յու-
լիանոսին. այնպէս որ վերջինս իր հաւատարիմ զօրքի գլուխն
անցած՝ արշաւում է դէպի Բիւզանդիա: Բայց ճանապարհին
արդէն տեղեկանում է, որ ապերախտ կայսրն արդէն մեռել է:

Այդպիսով Յուլիանոսը բարձրանում է կայսերական դահլը-
Սկըրում նա իրան յայտարարում է կրօնական համբերողու-
թեան և հաւատքի անկախութեան կողմնակից. միւս կողմից
հրաժարում է պալատական անտեղի շքեղութիւններից և աւե-
լորդ ղեղխութիւններից: Բայց հետզհետէ սկսում է թշնամաբար
վերաբերուել դէպի քրիստոնեաները և վերջապէս նոյն իսկ հա-
լածանքի ենթարկել: Նա հրաժարուելով Գալիլիացուց՝ վերա-
կանգնեցնում է հելլենական աստուածների պաշտամունքը—
Ապօլլոնի և Վենուսի անունով տաճարներ է հիմնել տալիս:
Բայց որքան սաստկանում է կայսրի հակաքրիստոնէական ուղ-
ղութիւնը՝ այնքան աւելի ամրապնդւում է քրիստոնեաների մէջ
միութեան ոգին և նահատակութեան տենչանքը: Իր նախկին
բարեկամները՝ Գրիգոր Նազիանզացին և Ագաթօն քրիստո-
նեաների գլուխն անցած ընդդիմադրում են «Ուրացողին», ա-
ւերում են նրա հիմնած կոստունները: Մի անգամ երբ Յու-
լիանոսը իբրեւ քահանայապետ պատրաստւում էր զոհ անել Ա-
պօլլոնի տաճարում՝ յանկարծ տաճարը կործանւում է: Այս ա-
նախորժ երևոյթը սակայն չէ յուսահատեցնում կայսրին. նա իր
յայտնի զօրապետներից մէկին ուղարկում է Երուսաղէմ՝ հա-
կառակ ս. Գրքի ասացուածքին՝ Սողոմոնի տաճարը վերականգ-
նեցնել տալու. բայց մի սոսկալի երկրաշարժ ոչ միայն խափա-

նում է վերանորոգութեան գործը, այլև տաճարի հին մնացորդներէջ տար քարի վրայ չէ թողնուած:

Երբ այս խորհրդաւոր երևոյթներէջ յետոյ կայսրը դիմում է Մաքսիմոսի օգնութեանը՝ վերջինս հեռատես հայեացքով խորհուրդ է տալիս անցնել գալիլիացիներէ կողմը կամ հաշտեցնել Վկայորը և Գալիլիացիներն:

— Ի՞նչ շատ լաւ գիտես, որ սա անկարելի է—նկատում է Յուլիոսոս—ինչպէս կարելի է հակասութիւնները հաշտեցնել: Այո, այս Յիսուս Քրիստոսը աշխարհի ամենամեծ խռովարարն է, ինչ է Բրուտոսը, ինչ է Կասսիոսը նրա հետ համեմատած: Նրանք սպանեցին միայն մի Յուլիոս ցեղարի, իսկ նա սպանում է առհասարակ ցեղարիներ և կայսրին: Այլ ևս հնարաւոր է արգելադրել կայսեր և Գալիլիացու մէջ որ և հաշտութեան մասին մտածել: Միթէ երկուսի համար էլ տեղ կայ երկրիս վրայ: Եւ նա ապրում է այս աշխարհում, Մաքսիմոս, Գալիլիացին ապրում է, պնդում եմ ես, ինչքան էլ հրէաները և հոռմէացիք եւ լատիային թէ սպանել են նրան—նա ապրում է մարդկային ըմբոստ ոգու մէջ:... Իսկ երբեք ցանկանում է տեղեկանալ Մաքսիմոսից թէ ինչ է լինելու այս անընդհատ մաքառման վերջը—գնիլ է յաղթելու—կայսր թէ Գալիլիացին—«Երկուսն էլ կործանուելու են՝ թէ կայսր և թէ Գալիլիացին»—պատասխանում է Մաքսիմոսը—երկուսն էլ. այժմ, թէ հարիւրաւոր տարիներէջ յետոյ, այդ ես չը գիտեմ. սակայն դա տեղի է ունենալու՝ երբ Իսկականը կը գայ:

«Եւ ո՞վ է Իսկականը»—հարցնում է Յուլիանոսը:

— «Եւ, ո՞վ որ թէ կայսրին և թէ Գալիլիացուն կուլ է տալու»—պատասխանում է Մաքսիմոսը և յետոյ աւելացնում է որ հրէաները այս գալիք «Իսկականի» մասին մի անուն ունենեն—Մեսիայ:

— «Մեսիայ—ոչ կայսր և ոչ փրկիչ»—նկատում է Յուլիանոսը:

— «Երկուսը մէկի մէջ և մէկը՝ երկուսի»:

— «Կայսր=Աստուած. Աստուած=կայսր: Կայսր հոգու թագաւորութեան մէջ և Աստուած մարմնի թագաւորութեան մէջ»:

— Դա երրորդ թագաւորութիւնն է, Յուլիանոս:

— Այո, Մաքսիմոս—սա է երրորդ թագաւորութիւնը:

— Այս թագաւորութեան մէջն է իրականանալու հին խռովարարի խօսքը—«Տուէ՛ք կայսրին, ինչ որ կայսրին է պատկանում և Աստծուն, ինչ որ Աստծուն է պատկանում»:

այո, այո, սա է

կայսր Աստուծոյ մէջ և Աստուած կայսեր մէջ—սխ, ցնորքներ, ցնորքներ. բայց ո՞վ է ջախջախելու Գալիլիացու ոյժը:

Եւ Յուլիանոսը մինչև իր վերջին շունչը համոզուեց, որ ոչ ոք ջախջախելու չէ այդ ոյժը:

Քրիստոսամարտ կայսրի վերջնայն է լինում, որ պարտկական արշաւանքների ժամանակ՝ Հայաստանի սահմաններում սպանուում է Ագաթոնի ձեռքով: Մահուանից առաջ Յուլիանոսն աղաղակում է. «Ի՞նչ յաղթեցիր, Գալիլիացի»:

Յուլիանոսը կամենում էր «անկարելին»՝ մի կործանուած թագաւորութեան—հեթանոսութեան անունով մարտնչել ընդդէմ Գալիլիացու: Բայց այս մաքառման ընթացքում նա ակամայ դարձաւ մի բացասական մեծութիւն—քայքայուած և ընկած քրիստոնէութիւնը անուղղակի կերպով վերակենդանացրեց: Այս տեսակ բացասական մեծութիւններն էին նաև «անհրաժեշտութեան զայրոյթը» միւս երկու «անկրկնաքարերը»—կալէն և Յուդան, որոնք չարն էին կամենում, բայց բարեք գործեցին, որոնցից առաջինը իր եղբայրսպանութեամբ պատճառ դարձաւ «մարմնական թագաւորութեան» սկզբնաւորութեան, իսկ երկրորդը իր մատնութեամբ՝ «հոգու թագաւորութեան»: Բայց սըրանցից ոչ մէկը ինքնակամ, ազատ չէ գործել. երեքն էլ հանդէս են գալիս իբրև «տիեզերական կամքի» մեքենայ, որը կարծես հարկադրում է անհատներին այնպէս կամենալ՝ ինչպէս այդ անհրաժեշտ է տիեզերական ընթացքի համար: Այս երեք «անկրկնաքարերը» ազատ են այն չափով, որքան դրանք անհրաժեշտութեան, այսպէս ասած, բարձր, անխորտակելի հոգւանաւորութիւնից չեն վերապում. նրանք ազատ են, որովհետև կամենում են, բայց նրանք միաժամանակ անհրաժեշտութեանն են ծառայում, որովհետև պէտք է կամենան: Յուլիանոսի մտքովը, ի հարկէ, երբեք չէր կարող անցնել, որ Գալիլիացու դէմ սկսուած արշաւանքի հետեւանքը պէտք է լիարժեք քրիստոնէութեան փրկութիւնը և վերակենդանութիւնը: Բայց այս հետեւանքը պէտք է տեղի ունենար—այդպէս էր «տիեզերական կամքի» տնօրինութիւնը: Եւ այս է պատճառը, որ Մաքսիմոսը քրիստոսամարտ կայսեր դիակի մօտ կանգնած՝ խորհրդաւոր կերպով նկատում է. «Յուլիանոսի հոգու հաշիւը տիեզերական կամքը պէտք է տայ»:

Ըստ երեւոյթին, անշուշտ, մի փոքր տարօրինակ կարող է թուել, որ Իբսէնի նման մի ինդիվիդուալիստ և կամքի ազատութեան կողմնակից՝ յանկարծ անհրաժեշտութեան և «տիեզերական կամքին» այսքան վճռողական, այսքան ճակատագրական դեր է յատկացնում: Բայց անհրաժեշտութիւն ընագիտական—

տիեզերական մտքով և անհրաժեշտութիւն հասարակական-քա-
րոյազիտական մտքով պէտք է տարբերել միմեանցից: Առաջի-
նի առաջ իրսէն խոնարհւում է, ի հարկէ՝ իբրև XIX դարի մի
լուսամբիտ դաւակ, այն ինչ երկրորդի վերաբերմամբ՝ նա ուժեղ
կերպով շնչոտում է անհատականութեան և ազատ կամքի նշա-
նակութիւնը:

Անհատականութեան ոչնչութիւնը, կամքի անզօրութիւնը,
անհրաժեշտութեան և ֆատալիզմի բացարձակ տիրապետու-
թիւնը տրամաբանօրէն, անշուշտ, պէտք է առաջնորդէր դէպի
մի յոռետես աշխարհահայեացք: Սակայն իրսէն յայտնապէս
խոստովանում է. «Ես պեսսիմիստ եմ այն մտքով, որ չեմ հա-
ւատում մարդկային իդէալների յաւիտենականութեանը. բայց
ես միաժամանակ օպտիմիստ եմ, որովհետև կատարելապէս
հաւատում եմ իդէալների զարգացմանը և բեղմնաւորութեանը»:
Իրսէնի յոռետեսութեան մասին մենք դեռ առիթ կ'ունենանք
խօսելու. առայժմ նկատենք միայն, որ նա այն կարծիքի է, թէ
մեր ժամանակուայ մահամերձ էդէալները մօտենում են հէնց
այն դրութեանը, որ նա նկարագրել է «կայսր և Գալիլիացու»
մէջ և որ զայլու է «Երրորդ թագաւորութիւնը»: Թէև «հոգու
թագաւորութիւնը» կուլ է տուել «մարմնական թագաւորու-
թեանը»՝ այնուամենայնիւ նա վերջնական չէ—կայ և մի երրորդ
թագաւորութիւն՝ հոգու և մարմնի թագաւորութեան ներդաշ-
նակութիւնը—խաղաղութեան թագաւորութիւն: Երբ կը սկսուի
այս թագաւորութիւնը՝ այն ժամանակ՝ Մաքսիմոսի խօսքի հա-
մաժատ «մարդիկ երկրիս վրայ իբրեւ տոսուածներ ապրելու հա-
մար այլեւս կարիք չունեն մեռնելու»:

«Կայսր և Գալիլիացին» իբրև մեծածաւալ մի դրամա, ան-
շուշտ զուրկ չէ տեխնիկական և բեմական պակասութիւննե-
վից, այնուամենայնիւ դա մի հսկայական աշխատութիւն է և,
կարելի է աշխարհի, իրսէնի ամենանոյակապ գործը:

Ճ.

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Նը օտրումակուի)